

FÜZULİ ƏSƏRLƏRİNDƏ FELİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏR

S.Ə.CƏLİLOVA *

Türkdilli ədəbiyyatın əlçatmaz zirvəsi sayılan Füzuli şerinin gücü, hikməti onun mənə yükü ilə yanaşı həm də dilinin təkrarsızlığındadır. Şair fərqli dillərin və mədəniyyətlərin qovuşduğu bir coğrafiyada doğulub-böyümüş və yaşayıb-yaratmışdır. Ərəb, fars və türk dillərində divanlar bağlayan şair ən uca poetik zirvəni, heç şübhəsiz, doğma dildə fəth etmişdir. Bu da şairin xalq dilinə üstünlük verdiyinə, xalqın anladığı dildə yazdığına və xalqla yaxınlığına bir daha sübutdur.

Frazeologiyaya münasibət məsələsinə gəldikdə Füzulinin türkdilli yaradıcılığında ən müxtəlif, çoxrəngli mənşələrə şahidi oluruq. Belə ki, şairin əsərlərində işlənmiş frazemlərin bir qismi hər iki tərəfi sırf türk sözlərindən ibarət olduğu kimi, bəzən də həmin hissələrdən biri ərəb və ya fars sözləri ilə təmsil olunur. Amma bütün hallarda, hətta tərkibində yad dildən alınma söz olsa belə, frazemlər dilin qızıl fondunu təşkil edir. Füzuli dövründə türk dilindəki bir çox frazemə qarşılığı ərəb və ya fars dilində işləndiyindən, eləcə də bu dillərdən birində digərinin təsiri ilə eyni mənəni daşıyan frazemlərin yaranmasının mümkün olduğundan, şair öz ana dilində mövcud olan idiomun ya bütünlükdə əcnəbi qarşılığını verir, ya da adlıq hissəsini alınma sözlə əvəz edərək yazıya alır. Məsələn: *Eşq işrə, könül, demə ki, mən bixüdəm, ancaq...* (1, 134); *Xoş gəldin dün ol ayə sirişkəm nəzarəsi, Böylə olur ki, aşiqin işlər sitarəsi* (1, 381); *...Sovgəndlər bu bəbdə piri-müğan içər* (1, 136) və s. burada «*bixüdəm olmaq*» - «özündə olmamaq», «*aşiqin işlər sitarəsi*» - «bəxti işləmək», yaxud «*ulduzu parlamaq*» idiomlarının, «*sovgəndlər içər*» isə «and içmək» idiomunun təsiri ilə yaranmışdır. Bu cür misalların sayını xeyli artırmaq olar. «*Sayə salmaq*» (kölgə salmaq) (1, 61), «*ovqat keçirmək*» (vaxt keçirmək) (1, 111), «*zəbanə çəkmək*» (alovlanmaq) (1, 75), «*ru tutmaq*» (üz tutmaq) (1, 78), «*damənin tutmaq*» (ətəyin tutmaq)...

Göründüyü kimi, bu mənbələrdəki bir qisim fel fazeoloji birləşmələr sonrakı əsrlərdə müəyyən dəyişikliyə uğramış və ya arxaikləşmişdir. Məsələn: *yelə vermək* (1, 396) müasir dilimizdə

* Cəlilova Səmayə Əhməd qızı – BDU-nun Türkologiya kafedrasının müəllimi.

«bada vermək»: Fərhad həvəs ilə *yelə verdi* ömrün; *gözə almaq* (1, 257) – «nəzərə almaq»: Gərçi bir xaki-rəhəm, kimsə məni *almaz gözə; dəşt tutmaq* (1, 207) – «çöllərə düşmək»: Görüf divarlərdə Kuhkən nəqşin qemin aşıq, Mənəm aşıq ki, *tutdum dəşt*, tərki-xaniman etdim; *nəzərdən sürmək* (1, 254) – «nəzərdən qaçırmaq»: Xaki-dərgahin nəzərdən sürmə, ey seyləbi-əşk, Qılma zaey sürməyi-çəşmi-cəhanbinim mənin; *cavab döndərmək* (1, 254) – «cavab vermək»: Sözlərinə *cavab döndərərəm* – şəkildə işlənmişdir.

Şairin əsərlərində bütün komponentləri türk dilindən alınmış frazeoloji birləşmələrin sayı fərqli dillərdən alınmış sözlərdən qurulmuş frazemlərdən çoxdur. Yeri gəlmişkən bir tarixi həqiqəti də xatırladaq ki, bu gün bizə yad görünən ərəb və ya fars sözlərinin əksəriyyəti Füzuli dövründə ədəbiyyat üçün heç də yad sayılmırdı. Şairin işlətdiyi və tərəfləri xalis türk sözlərindən ibarət olan frazemlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti bu gün də ədəbi dilimizdə mövcuddur, habelə xalq danışığı dilində işlənmişdir. Misallara nəzər salaq: «*Ağrı qaradan seçmək*»: Uymuş cünunə könlüm, əbrunə der məhi-hov, Nə etibar ona kim, *seçməz qaradan ağrı* (1, 329); «*ad eyləmək*» (2, 230): Divanə ona sən *eylədin ad*; «*ayaqdan salmaq*»: *Saldı ayaqdan* gəmi-ələm məni, Ver mənə gəm dəfinə, saqi, şərab; «*qan tutmaq*»: Hər qanda olsa, qanlıni, əlbəttə, *qan tutar*. Bu tipdə nümunələrin sayı olduqca çoxdur: *könül almaq* (1, 62), *nitqdən düşmək* (1, 83), *bağrı dəlinmək* (1, 99), *yaş tökmək* (ağlamaq) (1, 121), *torpağa tapşırmaq* (1, 130), *çarə ummaq* (1, 154), *özünü itirmək* (2, 55), *ayaqdan düşmək* (2, 73), *könlünü yıxmaq* (2, 242) və s.

Əsl söz sərrafı kimi Füzulidə feli frazeologiyaların çoxluğu diqqəti çəkir. Əslində bu hal şairin öz gücünə inamının göstəricisi olmaqla yanaşı həm də milli dilə sevgisini isbatlayan amillərdir. Şairin əsərlərində feli frazemlərin leksik-semantik və qrammatik baxımdan hər növünə xeyli misal gətirmək mümkündür. Füzuli frazemlərin verdiyi imkanlardan istifadə edərək oxucusunu mənalarda arasında gəzdirməkdən, ən zərif görünən məna çalarlarını sezdirməkdən sanki zövq alır. Füzuli üçün frazemlər dilin hikmət qığılcımlarıdır (4, 51). Şair fikri ən kəsə və ən qısa yollarla oxucusuna çatdırmaq istəyəndə məhz bu vasitələrdən istifadə edir. Özünə qədər türk dilində (təbii ki, ədəbi dil nəzərdə tutulur) işlənmiş frazeoloji birləşmələrin, demək olar ki, hamısını Füzuli öz əsərlərinə yerləşdirərək onlara unudulmazlıq vəsiqəsi vermişdir. Bir çox frazeoloji birləşmələrə isə ilk dəfə məhz Füzuli şerlərində rast gəlinir. Görünür, Füzuli xalq arasında işlənən və artıq formalaşmış söz birləşmələrini yazılı ədəbiyyata gətirməklə yanaşı özü də yeni frazemlərin yaranmasına cəhd göstərmişdir. Bəzi frazemlərin isə bir qədər irəlində deyildiyi kimi, ərəb və ya fars dilindəki idimlərə ekvivalent olaraq işlədildiyi məlumdur.

«Baş», «ayaq», «göz», «könül», «cigər», «qan», «can», «bağır», «dil» kimi insana aid konkret və mücərrəd məfhumların hər birisi şair üçün ayrı-ayrı frazeoloji təfəkkür nüvəsidir və bu sözlə-

rin hər birinin iştirakı ilə mənaca müxtəlif feli frazemlər yaranır. Məsələn: *baş ağrımaq* (1, 94), *başına daş yağmaq* (1, 122), *ayaqdan düşmək* (2, 73), *qana qandır* (1, 48), *qanlı yaş tökmək* (1, 91), *dil uzatmaq* (1, 95), *bağrı dəlinmək* (1, 99), *bağrının qanını tökmək* (1, 122), *qan udmaq* (1, 122), *qan tutmaq* (2, 242), *qan uddurmaq* (1, 72), *qan içmək* (1, 83, 91), *canına od düşmək* (2, 74), *göz yaşı tökmək* (2, 76), *bağrı dəlinmək* (1, 99), *bağrının qanını tökmək* (1, 122), *canı çıxmaq* (1, 60) və s. «Göz» və «baş» sözlərindən istifadə etməklə şairin yaratdığı feli frazemlər onun psixoloji durumunu, kədərini necə də sərrast ifadə edir: Tərazuyi-əyari-möhnətəm bazari-eşq içrə, Gözüm hər dəm dolub, min daşə hər sət dəyər başım (1, 227).

Bircə faktı söyləyək ki, sadəcə «baş» sözü ilə şair onlarla feli frazem işlədir və onların çoxu bu gün də ədəbi dilimizdə öz yerini qoruyur. Ola bilsin ki, həmin ifadələrin işlək qalmasında əsas səbəb elə Füzuli sənətində işlənməsi olub: «*başından tüstü qalxmaq*», «*başə od ələnmək*», «*başı daşlara çalmaq*», «*baş-başə vermək*», «*başına bəla gəlmək*»...

Şairin əsərlərində feli frazemlərin leksik-semantik növlərindən geniş istifadə edilib.

Sinonim feli frazemlər: *nəzər salmaq*, *nəzər yetirmək*, *göz dikmək*; *canın almaq*, *həlak etmək*; *qamət çəkmək*, *baş çəkmək*; *könlü açılmaq*, *fərəhnaq olmaq*; *bəla çəkmək*, *canı oda yanmaq*, *canı oda düşmək*, *canını yandırmaq*; *gözdən düşmək*, *üzdən sürülmək*. Məsələn:

Saxla, ey eşk, ədəb getmə səri-kuyinə çox Ki, *düşər gözdənü üzdən sürülür* hər küstax.

Beytin məzmunu belədir: Ey göz yaşı ədəb gözlə, onun diyarına çox getmə. Çünki hər küstax *gözdən düşər* və *üzdən sürülür*.

Gözdən düşmək «etibarını itirmək» deməkdir. Göz yaşı gözdən düşər. Üzdən sürülmək – «bir böyüyün» qarşısında qovulmaq. Göz yaşı üzdə durmaz yuvarlanıb düşər.

Omonim səciyyəli feli frazemlər: *can vermək* (can vermə qəmu-eşqə... könlü vermək mənasında), *can vermək* (ölmək); *nəzər salmaq* (baxmaq, göz qoymaq mənasında), *nəzər salmaq* (mehr qılmaq, rəğbət göstərmək mənasında); həvayə vermək, sovurmaq: *suya vermək* (yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Füzuli yaradıcılığında deyil, bütün yazılı ədəbiyyatımızda bu sonuncu frazem yalnız birçə yerdə, şairin məşhur «Su» qəsidəsində işlənmişdir).

Antonim səciyyəli feli antonimlər: *könlü açılmaq* – *bağrı qan olmaq*; *nəşvü nüma bulmaq* – *payımal olmaq*; *vüsala yetmək* – *hicranla gün keçirmək*, *xatirindən çıxmaq* – *yadında tutmaq*, məs.:

Xatirindən çıxmasın məhrum olan iftadələr,

Tanrıçün *yadında tut* gər düşsə təqribi-kəlam (3, 87).

Füzuli əsərlərində işlənmiş feli frazemlərin bir hissəsi artıq

arxaikləşib, işlənmiş, amma məna yükü digər ekvivalentlərdə davam etməkdədir. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, dilin donmuş, sabitləşmiş, iki, üç, bəzən də dörd sözdən ibarət olan tərkib hissəsini, yəni frazeoloji birləşmələri şərə gətirmək asan deyil və elə inanırsan ki, bu ilk baxış heç də yanlış deyil, amma türk dilli söz sənətinin zirvəsi sayılan Füzulinin sözlə işləmək məharətini araşdıranda heyrətlənməyə bilmərsən. Şair sözlərlə həddən artıq sərbəst davranır, frazemləri istədiyi kimi rahatca parçalayır, bizim alışdığımız ənənəvi ardıcılıqla deyil, tamamilən fərqli nizamla misralara yayır. «Deyil bihudə gər yağsa, fələkdən başıma daşlar, Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir». Əgər bu beytə dilçilik texnologiyası, daha doğrusu frazeologiyanın tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, çox şey yerində deyil, amma şairin poetik dühası hər şeyi elə rahat, elə ustalıqla misrada yerbəyer edir ki, oxucu gözü nə qədər həssas olsa da, burada onu çaşdıracaq bir şey tapa bilmir. «*Bihudə deyil*» yerinə «*deyil bihudə*», «*fələkdən (göylərdən) başa daş yağmaq*» əvəzinə «*gər yağsa fələkdən başıma daşlar*»... Yəni hər şey tam tərsinə, amma nə qədər də gözəl poetik bir üslubla oxucuya çatdırılır. Başqa bir misal: «Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevr, Canı üçün kim ki cananın sevr, canın sevr». Burada ki mənzərə əvvəlki misaldan daha qarışıqdır, amma yenə poetik ustalıq hər şeyi yerbəyer eləyir. Daha bir misal: «Yeldə bulmuş buyi-zülfün, suda əksi-arizin, Kim, yeli bəğrına basıb, suya göz dikmiş hübab». Beytdəki «bəğrına basmaq» feli frazemi müstəqim mənasında işlədilsə də, «göz dikmək» frazemi daha çox fərqli mənalar gəlir, «baxmaq»dan daha çox, «yapışmaq», «tutmaq» kimi mənalar verir. Feli frazemlərin yer almış olduğu və misal gətirdiyimiz bu üç beyt şairin doğma dildən necə böyük ustalıqla faydalandığını isbat etmək üçün kifayətdir.

Mütəxəssislərin söylədiyi kimi, dilin zənginliyi təkcə ləksik fondu təşkil edən söz və söz birləşmələrinin sayı ilə ölçülmür, həm də o dilin ruhunu özündə ehtiva edən idiomlar, zərb-məsəllər, atalar sözləri, daha doğrusu frazeoloji vahidlərlə müəyyən edilir. Füzuli böyük bir dövr ərzində formalaşmış çoxsaylı dil subyektlərinin dildə rəsmiləşdirilməsində misilsiz rol oynamışdır. Bu mənada Azərbaycan türk dilçiliyi bu böyük söz ustasına çox şeylər borcludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, Elm. 1958,
2. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, Elm. 1958,
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı, Elm. 1961,
4. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.

ГЛАГОЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФИЗУЛИ

С.А.ДЖАЛИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются глагольные фразеологические сочетания, встречающиеся в произведениях великого азербайджанского поэта М.Физули. Глагольные фразеологизмы обладают особой экспрессией, образностью, позволяющей им выполнять в языке изобразительно-выразительные функции. В статье прослеживаются омонимичные фраземы, а также выявляются фразеологические синонимы и антонимы. Часть изучаемых фразеологизмов имеет архаичные, устаревшие формы.